

Fekete Károly

CSIKESZ SÁNDOR PROFESSZOR
PÁLYAKÉPÉNEK VÁZLATA (1886–1940)

Csikesz Sándor, a debreceni Tisza István Magyar Királyi Tudományegyetem Hittudományi Karának egyik legnagyobb koncepciójú és legtevékenyebb alakja volt a XX. század első felében.

Csikesz Sándor életútja

Csikesz Sándor Drávafokon született, 1886. január 8-án. Apja, id. Csikesz Sándor a falu református tanítója volt, anyja Csath Emília.

Középiskolai tanulmányait Siklóson kezdte és Kecskeméten folytatta. Kecskeméti gimnáziumi évei alatt nyílt ki tudományos érdeklődése. Több nyertes pályadíjjal,¹ emlékbeszéddel² hívta fel magára tanárai figyelmét. Aktív tagja volt az önképzőkörnek, amelynek elnökévé is megválasztották.³ Érettségi vizsgáját 1904. június 22-én tette le a Kecskeméti Református Főgimnáziumban.⁴

A kecskeméti Jogakadémiára iratkozott be 1904-ben, de hamar átjelentkezett a Budapesti Református Teológiára. Tanpályája egésze alatt kiváló diák volt. Különösen vonzódott a bibliai nyelvekhez, de szinte minden teológiai

1 Párhuzam a drámai és epikai jellem között”, *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, 1901/02. 86–87; „Adassék elő Erdély különválásának története és történelmi jelentősége”, a *Kecskeméti Református Jogakadémia Évkönyve*, Kecskemét, 1902/03. 61–62., „Az ötvenes évek hazafias allegóriái”, a *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét, 1903/04. 92., 94.

2 A protestantizmus, mint a magyar nemzeti törekvések támogatója”, a *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét, 1902/03. 55.

3 A *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét 1902/03. 54., 56. „A szépből eredő érzelem” című esztétikai értekezését megörökítették az önképzőkör érdemkönyvében is. A *Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője*, Kecskemét, 1903/04. 91.

4 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121. 1.

szakterületen írt dolgozatokat, pályatételeket.⁵ Aktívan vezette a Teológia önképzőkörét. Energiájából arra is telt, hogy diákként négy éven át végzett prédikációs szolgálatokat Csepelen⁶ és kisegítőként tanított a tanítóképzőben. Az 1907/08. tanévben társai szeniornak választották, akik az ő indítványára mozgalmat indítottak egy protestáns teológiai konferencia, illetve Protestáns Theologus Szövetség létrehozására.⁷

Lelkészképesítő vizsgáit (1908 szeptemberében és 1910 szeptemberében) jeles eredménnyel tette le.⁸ A két vizsga között a berlini Egyetemen volt ösztöndíjas hallgató, ahol Strack és Kaftan professzorok mellett Adolf von Harnack előadásait is hallgatta. *Harnack szemináriumában egy féléven keresztül együtt dolgozott Barth Károllyal.*⁹ Ezt követően Ernst Troeltsch-nél tanult Heidelbergben. Hazatérése előtt ellátogatott Hollandiába és Olaszországba is. Elzarándokolt Párizson keresztül a genfi Kálvin-ünnepségre is – a naplójába jegyzett vallomása szerint: „Genfben Kálvin ünnepén köteleztem el belsőmben magam, hogy az Úr ügyét a magyar szent üggyel egy gyülekezet boldogításában a nagy Kálvin szellemében munkálom.”¹⁰

Rövid ideig segédlelkész volt Cegléden, ahol a Ceglédi Állami Főgimnázium és Polgári Iskola vallástanára volt. Belmissziói lendülettel fiú és leány egyesületet indított, vallásos estélyeket szervezett, kézimunka órákat rendszeresített, valamint a külvárosiak és a tanyasiak számára is egyházi alkalmakat szervezett.¹¹ Megindította az Egyházi Értesítő című lapot.

Csikesz Sándort 1911. március 19-én az ormánsági Kiscsány-Oszró reformátusai választották meg lelkipásztoruknak. Állását 1912. február 1-jén foglalta el. Kemény munka várt itt Csikeszre, mert erre a tájra akkoriban a kivándorlás, az egykézés, vagyis az elnéptelenedés volt a jellemző. Kodolányi így örökölte meg Csikesz lesújtó kritikáját: „Pogányok ezek Jani öcsém.

5 CSIKESZ Sándor: *Joáb, bibliai jellemkép.* [é. n.] TtREL I.26.1; „Jézus születésének története, Lukács evangéliuma alapján exegetálva s összevetve a Máténál és az apokrifus evangéliumoknál található tudósításokkal”; „A baptisták hitvallásának és szervezetének evangéliumi bírálata”, *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője*, Budapest, 1907/08. 21.

6 *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője*, Budapest, 1907/08. 11–12.

7 I. m.: 20–21.

8 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121. 1.

9 CSIKESZ Sándor: *Az igehirdetés elmélete*, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R 5590. 41.

10 CZEGLÉDY Sándor: *Csikesz Sándor emlékezete*, Debrecen, 1944. 4. Uő.: Csikesz Sándor emlékezete – egy fél évszázad távlatában, *Theologiai Szemle* 33 (1990)/4, 226.

11 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121 1.

Pogányok, mint az avarok meg a honfoglalás idején voltak. Puha, ijedős papnak nincs becsülete közöttük. Az erőt tisztelik, meg az igazságot. A kettőt együtt legkivált.”¹²

Csikesz minden energiáját a gyülekezetépítésbe és az igehirdetői munkábfektette,¹³ de a külső építkezést sem hanyagolta el: parókiát épített, templomot és iskolát renováltatott, orgonát és harangot csináltatott (1913).

Kezdeményezésére 1914-ben Fogyasztási és Hitelszövetkezet alakult Kiscsányoszáron.¹⁴

Ugyancsak 1914-ben lett az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) titkára, majd 1915-től az ORLE ügyvezető titkára. Számos előadást tartott az egyházi élet megújításáról gyülekezeti és országos konferenciákon.¹⁵ 1922-től szervezte az ORLE közgyűléseit és konferenciáit, hogy aztán élete végéig munkálja az egyházi közélet elevenné tételét.

Az első világháború alatt tábori lelkeszi szolgálatra irányították 1914 novemberétől. Munkaterülete a Bécsi Katonai Parancsnoksághoz tartozó csapatok és kórházak lelkigondozása volt.¹⁶ Imádságos könyvet írt katonák számára, Soltész Elemér későbbi tábori püspökkel együtt több tízezer énekeskönyvet nyomtatott számukra. Harctéri szolgálatai során 1915 októberétől járt az orosz, az olasz és a román harctéren is. 1918. december 13-án szerelt le.¹⁷ Frontszolgálata szüneteiben, az 1917-1919-es esztendőkből a budapesti egyetemen keleti és görög nyelvészeti előadásokat hallgatott.¹⁸ A Baranyai Kálvinista Lobogón kívül több publikációja jelent meg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban és a Lelkészegyesületben.

Csikesz Sándornak az ORLE-ban és az Országos Presbiteri Szövetségben végzett koncepciózus munkáját ismerve, Baltazár Dezső tiszántúli püspök arra szemelte ki Csikeszt hogy minden kari tanácsai ellenvetéssel szemben, 1921-től a Debreceni Lelkészképzőintézet tanára legyen. Csikesz népes csa-

12 KODOLÁNYI János: *Sülyedő világ*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1965. 518.

13 BARCZA József: A magyar református lelkészeszmény a két világháború között. Száz éve született Csikesz Sándor, *Theológiai Szemle* 29 (1986)/3, 176–177.

14 I. m., 178.

15 Jelentős dokumentuma ennek az időszaknak az ORLE 1917. évi közgyűlésén kezdeményezett és 1918-ban megalkotott, de a Tanácsköztársaság idején megsemmisített „Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére” című irat, amelynek tervezetét Csikesz készítette. 1925-ben azonban megjelent.

16 Körzetébe tartoztak Bécs városa és hadikórházai, valamint az egész II. Hadtesthez tartozó összes hadikórház.

17 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31. TtREK R 4121. 2.

18 CZEGLÉDY 1944: i. m; 7.

ladjának eltartása és lakhatása érdekében nem vált meg lelkészi állásától, hanem tömbösítve tanított és ingázott Debrecen és Csányoszró között.

Amikor 1923. április 23-án megkapta nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését a Debreceni Tudományegyetem Teológiai Karára, akkor az volt a feltétel, hogy Debrecenbe kell költöznie. Csikesz még két évig ingázott Kiscsányoszró és Debrecen között. Lelkészi állásáról 1924. december 31-el mondott le.¹⁹

A Gyakorlati Teológiai Tanszéken az egyházszonekklattant (homiletika), az egyházszerartartástant (liturgia) és a valláspedagógiát (katechetika) tanította. Csikesz átfogó, nyomtatásban is megjelent összefoglaló munkákat nem írt. Kézirataiból, gyorsírással megörökített előadásaiból és igehirdetéseiből halála után tanítványai rendeztek sajtó alá néhány kötetet.²⁰

Robusztus alakja gyenge diákjai számára nyomasztó volt, a tehetségeseknek pedig támasz. Szigorúsága éppúgy legendás volt, mint atyai-pártfogói habitusa. Tizenhét évi professzorsága alatt huszonegyen doktoráltak nála.²¹ Juhász Géza irodalomtörténész írta Csikesz tanári munkájára emlékezve: „Sok indulatos diákpanaszt hallottam rá. A vádaskodók nem ismerték az ő mértékét, az ő célját. A pomológusoktól és tajtékpipa-gyűjtőktől akarta a lelkészi kart megtisztogatni. Legkülönb tanítványai kezdettől rajongtak érte, s minél többször teszi őket próbára az élet, annál inkább érzik, hogy a szigorú Csikesz Sándornak volt igaza. Ki a hivatott tanár, nem könnyű kérdés. Egy mérték van rá csalhatatlan: az, akit legkiválóbb diákjai szeretnek legjobban.”²²

Csikesz debreceni évei alatt a Kollégium levéltárosa volt. Debrecenbe költözésével egy időben, 1925-ben indult el az általa szerkesztett Theológiai Szemle című tudományos folyóirat.²³

19 A Debreceni Egyetem Hittudományi Karának (továbbiakban: DE HTK) 1923/24. évi Jegyzőkönyve. – 1923. november 15. III. rendes ülés 74. szám: Csikesz különleges családi viszonya miatt Kiscsányoszróról minden második héten dupla óraszámban kívánt órát tartani, amit a Kar tagjai nem láttak jónak. Az 1924. november 15-én tartott IV. rendes ülés 94. száma alatt jelenti ki Csikesz, hogy egyetemi tanszékét tartja meg és lemond lelkészi állásáról.

20 Csikesz Sándor emlékkönyvek 1–5. kötet. Szerkesztette: MÓDIS László. Debrecen. 1940–1943. Különösen is az 1. a 3. és az 5. kötet tartalmazza a Csikesz-hagyaték egy részét.

21 Csikesznél doktoráltak: Filep Gusztáv, báró Podmaniczky Pál, Dancsházy Sándor, Enyedy Andor, Gaudy László, Ferenczy Károly, Incze Gábor, Rácz Béla, vitéz Bogár János, Szabó Zoltán, Benedek Sándor, Patay Lajos, Nagy Sándor, Illyés Endre, Nagy Sándor Béla, Bartha Tibor, Horváth Jenő, Gál Lajos, Kathona Géza, Kiss Tihamér, Erdei Mihály. Lásd: INCZE Gábor: Csikesz Sándor. Emlébeszéd ORLE konferencián 1940-ben, in: MÓDIS László (szerk.): Csikesz Sándor emlékkönyvek 2. Debrecen, 1941. 8.

22 Csikesz Sándor emlékkönyvek 1. Szerkesztette: dr. Módos László. Debrecen 1940. 7.

23 FEKETE Károly: A Theológiai Szemle a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel, *Theológiai Szemle* 49 (2006)/1, 38–43.

A Református Konvent küldöttjeként jelentős egyházdiplomáciai tevékenységet fejtett ki úgy is, mint a Protestantischer Weltverband²⁴ és az Internationaler Christlicher Presse Verein magyarországi képviselője. 1926-ban részt vett a Protestáns Világszövetség drezdai, 1930-ban a zürichi²⁵ és elberfeldi ülésén, 1932-ben a stockholmi protestáns nagygyűlésen még bizottsági elnöki feladatot is kapott²⁶. A Nemzetközi Keresztény Sajtószövetség gyűlésén 1928-ban járt Kölnben, 1934-ben a Nemzetközi Belmissziói és Diakóniai Szövetség nagygyűlésén tartott előadást²⁷, Delftben pedig megkoszorúzta Orániai Vilmos sírját, és emlékbeszédet mondott.²⁸ 1929-ben Speyerbe vezette a magyar lelkészküldöttséget.

Egész életére nagy hatással volt szentföldi utazása 1929-ben, amikor ellátogatott Egyiptomba, Kis-Ázsiába és Palesztinába.

Nemzetközi megbízatásain túl más tisztségeket is betöltött. Tagja volt a Második Lelkészképesítő Bizottságnak, a Debreceni Kollégium Felsőoktatási Tanácsának, a Konventi Vallástanári Bizottságnak, a Kálvineum Református Lelkeszi Árvaház Igazgatótanácsának, az Országos Református Jóléti Társulat Igazgatóságának, a Debreceni Tisza István Tudományos Társaságnak, az Egyetemes Konvent Sajtó, Műemlék, Levéltári és Parókiális Könyvtár Bizottságának, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgatóválasztmányának, és alelnöke volt a Tiszántúli Egyházkerület Diakonissza Bizottságának.

Teológiai tanársága alatt kétszer viselte a Hittudományi Kar dékáni címét (az 1925/26. és az 1933/34. tanévben), az 1937/38. tanévben pedig a Debreceni Egyetem rektorává választották.

24 A Protestáns Világszövetség egyes bizottságaiban elhangzott beszédei megjelentek a Protestantische Rundschau-ban. 1928-ban Benedek Zsolt zsinati főtanácsossal együtt szervezte meg Csikesz a Protestáns Világszövetség budapesti és debreceni gyűlését.

25 A kappeli kiránduláson mondta el „Zwingli emlékezete” című beszédét 1930. október 7-én. Megjelent: Csikesz Sándor: Zwingli emlékezete, Lelkészegyesület, 1930. október 18. 330. – A Zwingli halálának 400. évfordulóján, 1931-ben rendezett ünnepségsorozaton is Csikesz képviselte a Magyar Református Egyházat, ahol szintén emlékbeszédet mondott. A debreceni Zwingli-ünnephez lásd Csikesz Sándor: Miért szereti Zwinglit a magyar református nép? Elhangzott Zürichben 1931. október 10-én, TtREL I.26.1.1.

26 Csikesz Sándor: Úti jegyzetek a protestáns világkonferenciáról, 1932, TtREL I.26.1.

27 A Protestantische Rundschau 1934. októberi számának ismertetése: TtREL I.26.1. 13.; Megjelent a Posener Evangelische Kirchenblatt 1935. januári számában is. Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében. Elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934 júliusában, TtREL I.26.1.

28 Csikesz Sándor életrajza, [név és é. n.] TtREK R 4122. 5. és Csikesz Sándor: Orániai Vilmos emlékezete, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934 júliusában, TtREL I.26.1.

Csikesz tudományos felkészültségéért és a kor tudományos életében betöltött szerepe miatt 1934-ben kapta meg a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának honoris causa doktori címét, rektori évében (1937/38) vette át az észt államfőtől az észt-magyar művelődési kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett fáradozásaiért az Észt Fehércsillag Érdemrend középkeresztjét.²⁹

Az 1937/38. tanévben a Református Kollégium és a Debreceni Egyetem együtt ünnepelte meg a Kollégium fennállásának 400. évfordulóját. A jubileumi ünnepségek előkészítő bizottságának előadója Csikesz Sándor volt, aki már 1935-ben kezdeményezte a méltó ünnepség megrendezését. Juhász Géza jellemzése szerint: Csikesz „szinte rejtelmes rajongással szerette a leglegendásabb magyar iskolát. Világraszóló fénnnyel akarta négyszázados jubileumát megünnepelni. Világfordulat kellett hozzá, hogy meggátolja terve megvalósulását. Még így is múlhatatlan alkotásokkal, kezdeményekkel írta be a nevét az Alma Mater történetébe.”³⁰

Baltazár Dezső püspök bizalmát és támogatását élvezve, Csikesz jelentős állami támogatást szerzett és maradandó létesítmények születtek, illetve nagy beruházások kezdődtek el a nevezetes esztendő alkalmából: Diakónisszaképző Intézet³¹, egyetemi templom, művészeti alkotások, tudományos Kollégiumtörténeti kötetek kiadása Révész Imre szerkesztésében és ismeretterjesztő céllal Zsigmond Ferenc műveként.

Az egyetem előtti térre ekkor kerültek azok a szobrok, amelyek a Debrecenhez kötődő négy szellemi nagyság és jeles reformátor alakját idézik meg: Melius Juhász Pétert, Huszár Gált, Komáromi Csipkés Györgyöt és Szenczi Molnár Albertet. Az elsőként felavatott szobor a Méliuszé volt (1933/34. tanév), amelyet követett a többinek az avatása 1939. április 27-én.

Csikesz Sándor 1940. február 18-án bekövetkezett halálakor 54 éves volt. Tizenhét évi egyetemi tanársága alatt nem volt az egyetemen olyan reformmozgalom, építés vagy újjáépítés, amelynek ne lett volna bátor élharcosa.

29 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. január 11. VI. rendkívüli ülés, 141. szám; 1938. január 21. VII. rendes ülés, 161. szám.

30 JUHÁSZ Géza: Csikesz Sándor 1886–1940. – Megemlékezés, in: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek I.* Debrecen, 1940. 7.

31 Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitásán, 1933. november, TtREL I.26.1. 2.: „Ezt a diakónusképző intézetet, mint egyházunk régi adósság letörlesztését a Kálvini alapok és az evangéliumi fundamentum felé határozott, céltudatos és következetes lépéssorozatot tekintjük.”

Csikesz tudományszemléletéről

„Gyökeres keresztyén humanizmusa, európai látóköre és mélyreható történelmi műveltsége különösképpen alkalmassá tették őt arra, hogy az ősi universitas-eszmét, amelynek pedig a kor practicizmusában, technicizmusában és államtotalitásra való törekvéseiben olyan veszedelmes ellenfelei támadtak – mind karközi viszonylatban, mind pedig kifelé nagy lelkesedéssel és meggyőző erővel képviselje.”³²

Egyházas kálvinizmusában harmonikus egységbe illeszkedett a bibliás keresztyénség és a vallástudományi teológia pozitívizmusa, valamint a református hitvallásos elvhez társuló építő jellegű tudományosság.

Ez az építő jellegű tudományosság azonban semmiképpen sem volt sekélyes! Sőt: tervszerű és céltudatos teológiai munkára ösztönzött.

Csikesztudományfelfogásának legfontosabb vonása, hogy a tudományos felkészülést csak a maga komplexitásában tudta elképzelni: vallja a teológiai tudomány egységét és egyháziasságát, s ennek alapján alakult ki átgondolt lelkész- és egyházképe. „A teológiai tudomány minden disciplinája tartozik tekintettel lenni az empirikus egyházra és tartozik ezt az empirikus egyházat ideális egyházzá fejlődésében elősegíteni.”³³ „Kiterjeszkedünk minden teológiai tudományágra, sőt a filozófia és paedagogia határkérdéseire is, hiszen lelkészi státusunkból minden disciplina részére szép számú érdeklődő csoportosul. ... A bibliai tudományok s a gyakorlati theologia tudománya a teológiai tudományok oltárának két kiemelkedő szarva, melyeknek megragadása, el nem bocsátása minden hűséges lelkipásztori életet meggazdagíthat s eredményesebbé tehet.”³⁴

Csikesz Sándor professzor, mint a tudományszervezés és a református tudománypolitika erős egyénisége ilyen megfontolásból hozta létre debreceni kartársai segítségével azt a teológiai műhelyt, ami a Theológiai Szemle körül alakult 1925-től kezdve. Mindezt egy olyan időszakban tette, amikor a teológiai intézmények szinte mindegyikében generációváltás zajlott és egy igen intenzív teológiai irányváltás ment végbe egyházunkban. „Hű tükre csaknem két évtized magyar protestáns teológiai szellemének” – „Nemcsak az idős, de a fiatalabb és egészen fiatal theologus nemzedék is szóhoz jutott e tizenhat évfolyam hasábjain s ma már teológiai profeszorok, vallástanárok és más felelősségteljes állásban lévők mindazok, akiknek első zsengéje, doktori disszertációja, teológiai akadémiai magántanári értekezése, próba-

32 CZEGLÉDY 1944: i. m., 9.

33 *Theológiai Szemle* 1929/1-3. 190.

34 CSIKESZ Sándor: Beköszöntő, *Theológiai Szemle* 1 (1925)/1, 4.

előadása vagy más kisebb-nagyobb tanulmánya, könyvismertetése elsőnek a Theologiai Szemle hasábjain látott napvilágot.”³⁵

Csikesz nem a csoportérdekeket, nem a kegyességi érdekeket tartotta szem előtt, hanem önálló és új utat kívánt járni tudományos elkötelezettséggel és függetlenséggel. A Theologiai Szemle ezzel az irányultsággal nem akarta szaporítani a szekértáborok számát, de lefedett egy hiányterületet, amellyel mint tudományos orgánus, kegyességi körök és teológiai irányok fölötti, független módon kívánta szolgálni a teológiai tudományosság ügyét.

Ahogy egyik szerkesztői közleményében írta: a Theologiai Szemle „szigorú tudományos módszerrel és eszközökkel, de még szigorúbb tudományos lelkiismerettel igyekszik a pozitív értékek feltárására. Tudományos ellenfeleit nem megvetni, de megérteni, nem lekicsinyelni, de meggyőzni törekszik. Szóhoz enged minden olyan tudományosan képzett s a teológiai tudományok művelésére módszeresen képes szakembert, akiben ezenfelül nemcsak a vallásos érzék van meg, mint pszichológiai alapfeltétel, hanem aki benső életét a keresztyén vallás legmagasabb életformái: a kálvinizmus, vagy lutherizmus értékei áthasonításával és elfogadásával igyekszik evangéliumi keresztyén személyiséggé növelni.”³⁶

Kálvini impulzus alapján³⁷ Csikesz teológiai habitusának és munkamódszerének két jellemzője van. Az első: Csikesz a keresztyén egyház minden életmegnyilvánulását közvetlenül az Isten Igéje uralma alá helyezi, és a Szentírást, mint végső fórumot ismeri el és azt következetesen akarja érvényesíteni. A második: Csikesz saját korának a szükségleteit gyökerükig mélyen elemzi, emberi tekintélyek előtt meg nem torpanva képviseli a bibliai álláspontot.³⁸

35 VASADY Béla: Új korszak küszöbén, *Theologiai Szemle* 17 (1941)/1, 9.

36 Csikesz Sándor: Beköszöntő, *Theologiai Szemle* 1925/1. 3.

37 Biztosan nem véletlen, hogy – hála a *Kálvin és a kálvinizmus* 1936-ban megjelent kötetének – a kevés teljesen kidolgozott Csikesz-tanulmány egyike éppen az, amelyikben „*Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei*”-t vizsgálja nagy alaposággal.

38 CSIKESZ Sándor: Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei, in: Révész Imre (szerk.): *Kálvin és a kálvinizmus*, Debrecen, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkrület Könyvnyomda-vállalata, 1936. 237–238.

*Csikesz Sándor harca a gyakorlati teológiában évtizedeken át uralkodó hamis szillogizmusok ellen*³⁹

Csikesz a gyakorlati theologia különböző ágaiban egész sereg fiatalabb erőt kutatómunkába állított, inspirált és irányított, akik a gyakorlati teológiai kérdések széleskörű történelmi feldolgozásával fejlesztették irodalmunkat.⁴⁰ Professzori működése alatt 21-en szereztek nála doktori fokozatot. Ez az utókor számára azt üzeni, hogy a tudós utánpótlás (a szukreszcencia) kinevelését professzori kötelességének tartotta.

A dolgozatok magas száma nem csak statisztikailag fontos, hanem azért is, mert ezeken a nyomtatásban is megjelentetett művek által segített Csikesz a régi hamis szillogizmusok helyett az új és helyes gyakorlati teológiai következtetéseket eljuttatni a korabeli lelkészi karnak.

Debrecenben Csikesz váltotta le az egyházszónoklattan elnevezést az igehirdetés elméletére. Csikesz Homiletikát tanított,⁴¹ mert szerinte hamis az a szillogizmus, amely azt állítja, hogy az igehirdetés szónoki beszéd – a szónoki beszéd törvényeit a retorika adja, tehát az igehirdetés elmélete retorika sacra. Csikesz állítja át a magyar gondolkodást a helyes vágányra: „az igazi igehirdetés minden, csak nem szónoki beszéd; legelső sorban a Krisztusban kiépült keresztyén személyiség bizonyágtétele a Szentlélek által.” (29) 1931-ben még csak Barth igehirdetésére tér ki, amikor azt mondja: „Abban, hogy az igehirdető az átélt Igét hirdeti, már benne van az, hogy a Wort Gottes folytatódik. A Biblia a leírt Ige, az átélt Ige – prédikáció! Barthon is túlmegyünk; nála ugyanis nincs arról az örvendező érzésről szó, mely eltölt, mikor Isten a szívbe költözik. Az ő dogmatikájából hiányzik a Szentlélekben való boldog öröm és az abból való háládatos szolgálat.”⁴² Az 1933/34. tanév homiletika óráin viszont már ismerteti Barth mellett Thurneysen és Gogarten igehirdetését is.⁴³

39 Lásd ennek kifejtését „A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői” című Csikesz szerkesztette füzet, általa írt gyakorlati teológiai fejezetét: *Theológiai Tanulmányok* 41. szám. Debrecen 1934. 29–31. – *Szillogizmus* (görög) = A következtetés legegyszerűbb formája: két egymásra vonatkozó állításból, tételből (ezek a premissák) vonjuk le a következtetést.

40 Török István: A mai magyarországi református theologia helyzetképe, *Theológiai Szemle* 18 (1942)/1, 34.

41 A *Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem tanrendje az 1925/26. tanév I. félévére*. Debrecen, 1925. 5.

42 TtREK R 4080/2. Jegyzet az 1931/32. évből (Németh László IV. évf.)

43 TtREK R 4080/6. 1933/34. év.

A liturgiában annak ad hangot, hogy az istentisztelet legyen újra az Istennel való lelki egyesülés ideje. A liturgián belül kiemelt területként kezelte az egyházművészetet. Az oktatásban ez azt jelentette, hogy nagy hangsúlyt helyezett a paramentikára, a templomépítészet történetére és problematikájára, különösen is a református templomok berendezésével kapcsolatos anyagrészre. A külső-belső ízléstelenséggel és igénytelenséggel szembe állítja a keresztyén gyülekezet örvendezését (*charis*) elősegítő helyes megoldásokat: „megfelelő bibliai föliratok, harmonikus, örvendező ritmusú éneklés, az idvezítő kegyelemért himnusi szárnyalású imádság, s boldog ragyogó belső bizonyosgtétel az igehirdetésben, s nem utolsó sorban a magatürtőztető és alázatosan szerény, de lelkes orgona-kíséret elősegítheti - ezt a charisztikus, agalliasztikus vonást.”⁴⁴ Csikesz szerint a református istentisztelet esztétikuma a lelkek formálásában van. Ilyen elvek szerint készült az ő irányításával a Debrecen-Kossuth utcai templom belső díszítése⁴⁵ és a debreceni Egyetemi Templom terve.⁴⁶ Az oktatáson túl demonstratív példát adott Csikesz az 1934-ben Budapesten általa szervezett Országos Református Kiállítás lebonyolításával, amely reflektorfénybe állította a református egyházművészet és műemlékvédelem kérdését.⁴⁷

Valláspedagógiai munkássága terén kilépett a liberális teológia keretei közül, felismerte kora vallástánításban mutatkozó válságát és új utakat mutatott valláspedagógiai oktató munkájában. Ennek vonalaira 1934-ben mutatott rá: „legszenbetűnőbb a gyökeres reform szükséges a valláspedagógia területén, ahol egy évszázad óta szintén uralkodik egy hamis syllogizmus: a vallás lényege az értelem birodalmába tartozó tanok és igazságok csoportja; a vallás tehát tantárgy: egy a többi tantárgyak közül; Herbart és iskolája nagyszerűen feldolgozta az igazságok és tanok tanításának módszertanát; ergo: a vallás-tant is ezzel a methodikával, tantárgyként és tanórák folyama alatt kell tanítani. S ezzel a hamis következtetéssel Középeurópa protestánsai között feledésbe megy az egész keresztyénségnek majd tizenennyolc évszázadon keresztül megszakítatlan folytonossággal gyakorolt módszere, mellyel a gyermekeket istentiszteletre, Istennel egybekötött életre az istentiszteleten való részvétel által igyekezett nevelni (missa catechumenorum, a reformáció catechizációs istentiszteletei stb.). A régi nyomokra való visszatérés vágya szülte az anglo-

44 MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 5. Debrecen, 1943. 138.

45 CSIKESZ Sándor: A debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése, in: MÓDIS László (szerk.): *Csikesz Sándor emlékkönyvek* 3. Debrecen, 1941. 196–202.

46 SZENES László: *A Debreceni Egyetemi templom*, Debrecen, [é. n.] 4–5.

47 Csikesz álma az volt, hogy a kiállítás anyagának felhasználásával létrehozza Debrecenben az Országos Református Múzeumot.

amerikai Sunday school stb. mozgalmakat, másfelől a Kindergottesdienst, Jugendgottesdienst gyorsan népszerűvé vált eszméjét. A gyermeket nem valóságos igazságokra kell megtanítani, hanem az élő Isten igaz tiszteletére kell a katekheta életpéldájában rávezetni. A másik sürgető szükség a valláspedagógia reformjánál az a politikai körülmény, hogy az államok egész sora oldja föl a vallásoktatási kényszer törvényét. Olyan valláspedagógiára van tehát szükség, mely kényszerítés nélkül is oda tudja vonzani az Istenhez a gyermeki lelkek százazreit. Hatalmas reformáló munkára van tehát itt is szükség.”⁴⁸

A lelkigondozás terén pedig azt javasolta, hogy „a régi boldog idők cura pastoralis receptkönyve megérett a felvetételre, hogy helyébe a Biblia és az emberi lélek ismeretén felépülő lélekgyógyítás és lélekerősítés tudománya léphessen.”⁴⁹

Csikesz javaslatai a lelkészképzésért

Mint kezdő tanár a debreceni Lelkészképző Intézetben már 1916-ban igyekezett egységessé tenni az elméleti és gyakorlati képzést.⁵⁰ Látványos oktatási javaslatai viszont akkor következtek be, amikor már mint egyetemi tanár Debrecenbe is költözött, és az 1925/26. tanévben első ízben töltötte be a dékáni tisztelet. Munkálkodását lendület, tervszerűség és koncepciózus oktatásszervezés jellemezte. A miniszternek 7 új tanszékre tett javaslatot.⁵¹ Indítványozta, hogy az 1926/27. tanévben állítsák fel a Valláspedagógiai Intézetet és a Liturgiai Intézetet.^{52,53}

Amikor 1933/34-ben ismét dékán lett, akkor eredményesen lépett fel az egyszemélyes tanszékek bővítéséért és tanársegédek munkába állításáért.⁵⁴ Ez

48 CSIKESZ Sándor: *A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői*, Debrecen, 1934. 30 (Theológiai tanulmányok 41).

49 Uo.

50 TIBORI János: *Három tanulmány. A Debreceni Református Lelkészképző Intézet története 1914–1950*. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1998. 37kk. (Editiones Archivi Reformatorum Transtibiscani, 7).

51 DE HTK 1925/26. Jkv. – 1925. május 21. XIII. rendes ülés, 280. szám. Vö. Jkv. 1926. november 18. III. rendes ülés, 70. szám.

52 DE HTK 1925/26. Jkv. – 1925. május 21. XIII. rendes ülés, 280. szám.

53 DE HTK 1927/28. Jkv. – 1927. szeptember 20./ I. rendes ülés, 11. szám.

54 Dr. Márffy Ede debreceni egyetemi tanár memorandumban fordult a VK miniszterhez, hogy a Debreceni Egyetem karain állhassanak munkába tanársegédek. Elképzelése szerint: „Ezek az állások fizetés nélküliek, ideiglenes jellegűek és korlátozott számúak lennének. Az ilyen állást betöltők szakpályájukon való elhelyeződésnél előnyben részesülnének és tanársegédi minőségben eltöltött szolgálati idejük nyugdíjba beszámítható volna. Előnyben részesülnének bel- és külföldi ösztöndíjak odaítélésénél is.” DE HTK Jkv. 1932/33. – 1933. március 25. X. rendes ülése, 267. szám.

az időszak az egyházban is az állástalan diplomások korszaka volt. Bár mind a nyolc tanszékéhez jónak látott volna egy-egy tanársegédet, az első alkalommal, 1934-től négy fő kapott kinevezést. Így kezdte el pályáját pl. Lukács László, több kommentár szerzője, dr. Farkas Ignác (későbbi vallás tanár) és Bodonhelyi József (későbbi budapesti teológiai tanár) a homiletikai és etikai szemináriumban, dr. Kálmán Sándor (későbbi hajdúhadházi vallásoktató lelkész) az ó- és újszövetségi szemináriumban, Pákozdy László Márton (az iskolateremtő debreceni és budapesti teológiai professzor) a vallástörténeti és Segesváry Lajos (az egyháztörténeti tankönyvíró) az egyháztörténeti szemináriumban, ahol majd Bucsay Mihály (későbbi budapesti egyháztörténész) és Molnár Gyula segédlelkész követte őket. – Ezzel erősödött a teológiai fakultás egyetemi jellege, segítette az egyetemi tanárok tudományos munkáját, és a tanári utánpótlás megoldását. A Debrecenben végzett tehetséges diplomások szemináriumi gyakornokokként maradtak bent az egyetemen.⁵⁵

A központi egyetemi épületbe való kiköltözéssel felvetődött az egyetemi istentiszteletek tartásának kérdése is, amely addig a Kollégium Oratóriumában volt.⁵⁶ Csikesz professzor ismételten koncepcionális megoldással állt elő „az egyetemi mintaiszentisztelet”-re adott javaslatával: „Miután két egyetemi gyakornok a tervezett istentiszteletek tartása céljából egyfelől az adminisztratív liturgiális, másfelől az egyházzenei liturgiális teendők végzésére a vezető professzor mellé okvetlenül szükséges”. A Kar tagjainak azonban ez nem nyerte el a tetszését, ezért Csikesz visszavonta javaslatát.⁵⁷

A két világháború között a peregrináció lehetőségei meglehetősen kitágultak a teológusok számára. A debreceni Kollégium 1937/38-as jubileumi tanévben indult intenzív levelezés Friedrich Karl Schumann hallei dékán és

55 Vö.: DE HTK 1934/35. Jkv. – 1934. szeptember 6. I. rendes ülés, 60. szám.; 1934. november 30. III. rendes ülés, 123. szám.

56 Lásd ehhez a DE HTK 1932/33. Jkv. 151. és 278. számát.

57 Csikesz a dékánnak írta, s a 278. szám alatt szó szerint idézi a Jkv.: „Miután két egyetemi gyakornok a tervezett istentiszteletek tartása céljából egyfelől az adminisztratív liturgiális, másfelől az egyházzenei liturgiális teendők végzésére a vezető professzor mellé okvetlenül szükséges s miután ezeknek teljes egyetemi végzettségű egyéneknek kell lenni (mert különben megtörténik, hogy esetleg vagy liturgikát, vagy homiletikát nem is hallgattak lényen), s miután ezeknek valamelyes díjazása csak az egyházi felsőbbtség hozzájárulásával biztosítható a mai nehéz gazdasági viszonyok között: ezekhez a feltételekhez ragaszkodnom kell. Ezeket a feltételeket a kar több tagja teljesíthetetlennek találja s így számomra egy munkatöbblet önfeláldozó elvállalása illuzóriussá vált.” (1933. február 22. a beadvány kelte)

Csikesz Sándor között a hallei magyar egyháztörténelmi intézet tárgyában,⁵⁸ ill. a hallei-debreceni professzorcsere ügyében.⁵⁹ Friedrich Karl Schumann rendszeres teológus 1938 tavaszán tartotta meg tíz részes előadását *Schöpfung und Offenbarung* címmel.⁶⁰ Ugyanő segített megvalósítani a hallei magyar teológiai kutató intézetet.⁶¹

A hallei Reformiertes Convict magyar ösztöndíjasai közül a két világháború között a legtöbben a debreceni Hittudományi Karról érkeztek, összesen 11 hallgató.⁶² A magyar és a német illetékes minisztérium támogatásával a hallei egyetem, a debreceni református és a soproni evangélikus teológiai kar magyar könyvtárát és tudományos kutatóállomást is létesített Halléban, ami a régi hallei magyar könyvtár gyarapítását jelentette.⁶³ Első vezetője 1938–1940 között dr. Bucsay Mihály, volt hallei ösztöndíjas teológus (későbbi budapesti teológiai professzor) lett, s olyan utódai voltak, mint pl. Pálfi Miklós későbbi evangélikus professzor⁶⁴, illetve dr. Harsányi András református,⁶⁵ Nagy Gyula evangélikus⁶⁶ ösztöndíjas lelképásztorok.

Az 1930–40-es években közel egy évtizedig zajlott a lelkészképzés és a teológiai oktatás reformjának vitája, amelyből a debreceni teológiai kar tagjai is kivették a részüket.⁶⁷

A debreceni tanárok reform-elképzelései közül kiemelkedett Csikesz Sándor tervezete, aki távlatos és merész tervet tárt elő. Pápát javasolta az előkészítő év helyszínének (bibliai nyelvek, modern nyelvek, hitvallások, dia-

58 DE HTK 1936/37. Jkv. – 1937. március 9. VII. rendes ülés, 218. szám.; A kapcsolat visszavezethető August Lang hallei egyházkormányzó és teológus 1927 őszén a Református Világszövetség megbízásából tett magyarországi látogatására. Ravasz László kíséretében találkozott a kormányzóval, a miniszterelnökkel és a kultuszminiszterrel is, majd Debrecenbe is ellátogatott.

59 DE HTK 1936/37. Jkv. – 1937. május 8. X. rendes ülés, 309. szám.; 1937/38. Jkv. – 1937. december 20. 101. szám.

60 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. március 7. VIII. rendes ülés, 225. szám; 1938. április 9. IX. rendes ülés, 277. szám. Az előadás főbb gondolatai megjelentek: Friedrich Karl Schumann: *Kijelentés és teremtés*. Theologiai Szemle 1938 (XIV) 229–250.

61 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. június 28. XIII. rendes ülés, 369. szám.

62 MOLNÁR Sándor: Magyarországi református lelkészek és teológusok a hallei Reformiertes Convict-ban a két világháború között, *Theologiai Szemle* 54 (2011)/4, 226–233.

63 Részletes leírása és szabályozása: DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. június 28. XIII. rendes ülés, 369. szám. Szabályzatmódosítás: DE HTK 1942/43. Jkv. – 1942. november 27. 119. szám.

64 DE HTK 1940/41. Jkv. – 1941. április 29. IX. rendes ülés, 304. szám.

65 DE HTK 1941/42. Jkv. – 1942. január 21. VI. rendes ülés, 216. szám.

66 DE HTK 1943/44. Jkv. – 1943. december 23. VI. rendes ülés, 140. szám.

67 A tíz esztendő reformtörekvéseihez lásd VASÁDY Béla: *A lelkészképzés reformja*, Debrecen, 1940.

kóniai munka), Debrecenben gondolta megvalósítani a teljes tudományos teológiai felkészítést, az első gyakorló évben Sárospatak következett volna a falukutatás, tanítóképzős hospitálás lebonyolítása, majd a második gyakorló évben Budapesten zajlott volna a szociológia és apologetika oktatása, valamint a gygyvárosi misszió tanulmányozása.⁶⁸

A Egyetemes Konvent szabályzata 1940-ben alapvetően más irányba haladt, s nem borította fel az intézményi autonómiát.

Csikesz a szervezeti reformok mellett nagy hangsúlyt helyezett a nevelésre. Öt területre különösen is többször felhívta a figyelmet: (III/131kk)

1. A jellemképzés központi volt nála, vagyis a lelkipásztori lelkület megszületése, amely egy következetes teológus-életrend köré szerveződik.
2. A teológiai tudásért folytatott heroikus értelmi erőfeszítés igénye, amely nem nélkülözheti a bibliai nyelvek ismeretét.
3. Az elmélyült készülés helyszíne az internátus és a konviktus közös szellemre nevelő közössége.
4. A segédlelkészek egymásra figyelő tömörülésének létrehozását javasolja.
5. A továbbképzés igényének felkeltésére és a teológiai irodalom iránti érdeklődésre buzdított.

A lelkipásztor kontextus-ismeretének fontossága

Csikesz Sándor a két világháború között igen alapos teológiai felkészültséggel és pedagógiai bátorsággal vállalta fel a nemzeti sorskérdésekben az őrállói feladatot. A Trianon utáni bonyolult szellemi-lelki-politikai viharok közepette átgondoltteológiai válaszok születtek, amelyek iránymutatást jelentettek az egyetem falain belül és kívül élő protestáns értelmiség számára.

A felfokozott nacionalista közhangulat idején a radikalizálódás ellen ható, az azt visszafogó, fajelmélet-mentes nemzeti identitástudat ápolásában mutatott példát Csikesz Sándor. Szükség is volt erre, mert a Klebelsberg minisztersége idején bevezetett egyetemi numerus clausus-törvény⁶⁹ 1920-as évekbeli alkalmazása miatt, majd az 1928. évi módosítása után több hullámban szerveztek zavargásokat a jobboldali radikális ifjúsági szervezetek az or-

68 VASADY Béla: A lelkészképzés reformja, *Lelkészegyesület* 33 (1940)/10–12, 14–16.

69 A témához lásd LADÁNYI Andor tanulmányait: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*, Budapest, 1979. 56–64., 117–178 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 88)., A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról, *Századok* 128 (1994)/6, 1117–1148., *Klebelsberg felsőoktatási politikája*, Budapest, Argumentum, 2000. 76–89., A numerus clausustól a numerus nullusig, *Múlt és Jövő* 16 (2005)/1, 56–74.

szág egyetemein. Debrecenben különösen is az 1928 őszen⁷⁰, 1932 őszen, az 1933/34. tanévben⁷¹ és 1940 őszen volt zajos, több napig elhúzódó rendbontás és tüntetés. A hazai egyetemeken történt eseményeket kutató Ladányi Andor szerint országosan is igaz a megállapítás: „Az egyetemi vezetők, professzorok közül csak kevesen voltak, akik az atrocitások elkövetőivel szemben erőlyesebb fellépést követeltek. Ezek közé tartozott Csikesz Sándor, a debreceni református hittudományi kar dékánja, aki azt javasolta, hogy a zavargások kezdeményezőit gyorsított fegyelmi eljárással zárják ki az egyetemről.”⁷²

Csikesz első lelki szabadsággal kötelezte el magát arra, hogy a Trianon utáni revizionizmus és a terjedő fasizmus kettős szorításában egy a debreceni kollégiumi hagyományokhoz méltó nemzetnevelésre és nemzetvédelemre készítse fel a hallgatókat. A külföldi tanulmányútra biztatva javasolta egyik előadásában az új lelkésznevezdeknek, hogy „nézzék meg a brüder képzőket. Micsoda mélységes kegyesség az, amely ott lakozik. Vagy csak nézzenek meg egy egyszerű 'Prädiger Seminar'-t valahol külföldön, különösen is a Bekenntnis-Kirche által fenntartott Seminart, meg fogja látni, hogy izzó, élő, az életbe átvitt eleven és vérré vált kegyesség nélkül nem lehetséges igazán előkészülni az Úr Jézus Krisztus szolgálatára.”⁷³

A magyarországi református egyház egyetemes életével, közelebbről az Országos Református Lelkészegyesülettel és az Országos Presbiteri Szövetséggel összeforrt az élete és a legtevékenyebben kivette részét az egyházi közéletből. Csikesznek reális egyházlátása volt és metsző kritikával fogalmazott előadásaiban és prédikációiban:

„A református lelkipásztor, akinek a Szentlélek nem szülőanyja, repkény és fagyöngy az anyaszentegyház testén. ... A repkény és a fagyöngy semmit sem tud adni a fának, csak mindent elszív tőle. Az a református lelkipásztor, aki a Szentlélek erejével nem tudja hirdetni az igét, az megölője, gyilkosa, élősdije, parazitája, árulója a református anyaszentegyháznak.”⁷⁴

70 DÓCZI Antal: Mai napok, *Közlöny* 59 (1928)/2, 18–19. és 31.

71 K. I.: Van-e megoldás? *Közlöny* 64 (1933)/4, 1.

72 LADÁNYI, A *numerus clausustól*... i. m., 63–64. Vö.: FEKETE Csaba: Zsidó tanítványok valótlomása a Debreceni Kollégiumról, *Confessio* 3 (1980)/4, 96–100.

73 Csikesz *emlékkönyvek* 3, 161.

74 Csikesz *emlékkönyvek* 1, 134.

„Nem ismerünk ... rá a saját lelkünkre, annak kísértéseire, hogy olyanra vágyakozik sokszor, amihez nincs tehetsége, nincs ereje és nincs égi megbízatása!”⁷⁵

„Soha bankokráciának akkora uralma nem volt hazánkban, mint ma. A pénznek olyan óriási tekintélye nem volt soha, annyi imádója, kergetője, uszályhordozója, hízelgője nem akadt, mint ma. Soha bürokrácia úgy nyakig begombolkozva nem volt, mint ma.”⁷⁶

„A magyar ref. egyháznak az Achilles-sarka a presbyter-kérdés, különösen, hogyha a presbyter fogalmát kálvini értelemben, egész tisztaságában fogjuk meg.”⁷⁷

⁷⁵ Csikesz emlékkönyvek 1, 137.

⁷⁶ Csikesz emlékkönyvek 3, 54.

⁷⁷ Csikesz emlékkönyvek 3, 90.